

† STEFÁN KARLSSON

BÓKAGERÐ ARA LÖGMANNS JÓNSSONAR¹

RÉTT EINS OG OBBI ÍSLENSKRA FORNSAGNA er saminn af ónafngreindum mönnum, er þorri þeirra handrita sem varðveita þessar sögur og aðrar íslenskar miðaldabókmenntir skrifaður af mönnum sem ekki hafa látið nafns síns getið.

Þetta breytist að vísu ofurlítið þegar kemur fram á 17. öld. Þá fer að verða algengara að skrifarar segi til sín, annaðhvort á titilblaði bóka ellegar við niðurlag þeirra eða einstakra efnispátta. Þarna gætir ugglaustr áhrifa frá prentuðum bókum, þar sem venja var lengi að prentarar létu nafns síns getið. Það hafa íslenskir prentarar tekið í venju af erlendum starfsbræðrum, en þeir aftur að dæmum evrópskra miðaldaskrifara sem oftast nefndu sig í kólófónum en hér tíðkaðist.

*

Hversu útbreidd lestrar- og skriftarkunnátta hefur verið hér á miðöldum verður ekki vitað með neinni vissu, og um það hafa verið skiptar skoðanir. Hér verður ekki farið út í þá sálma, en látið duga að fullyrða að gild rök séu fyrir því að lestrar- og skriftarkunnátta meðal höfðingja og efnaðra bænda hafi verið almennari hér á síðmiðöldum — og líklega þegar frá því um 1200 — en í nágrannalöndum okkar, þar sem talið er að þessi kunnátta hafi að verulegu leyti verið bundin við andlegrar stéttar menn.²

¹ Hér er um að ræða fyrirlestur sem Stefán hélt á fundi í Vísindafélagi Íslendinga 30. október 1978 og í Vísindafélagi Norðlendinga í janúar 1979. Fáeina pósta úr lestrinum notaði Stefán aftur, svo til óbreytta, í erindi sem hann flutti á Íslenska söguþinginu 1997 („Íslensk bókagerð á miðöldum“), en meginefnið — um bókagerð Ara Jónssonar og samverkamanns hans — hefur hvergi birst fyrr en nú. Engar breytingar hafa verið gerðar á texta fyrirlestrarins, nema tilvísunum til *Íslenzks fornbréfasafns* (DI) er skotið inn þar sem fjallað er um einstök bréf, og eru innskotin auðkennd með hornklofa. Athugasemdum og tilvísunum til heimilda hefur annars verið bætt við neðanmáls. — *Svanhildur Óskarsdóttir*.

² Sjá t.d. grein Stefáns „Ritun Reykjarfjarðarbókar. Excursus: Bókagerð bænda,“ *Opuscula* IV, *Bibliotheca Arnarnagana* 30 (København: Munksgaard, 1970), 120–140 (endurpr. í: *Stafkrókar* (Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar, 2000), 310–329).

Miðaldaheimildir geta allost bóka, einkum máldagar kirkna, klaustra og biskupsstóla, og á stöku stað er vikið að skriftum tiltekinna manna (öðrum en bréfaskriftum) og bókagerð. Þetta á t.a.m. við um Guðmund prest Arason, síðar biskup, séra Þórarinn kagga Egilsson á Völlum í Svarfaðardal, báða á 13. öld, bróður Árna Laurentíusson, Einar djákna Hafliðason, Berg Sokkason, og Dálk bónda Einarsson á 14. öld og Jón Þorláksson á 15. öld.³ Vera má að varðveitt séu handaverk allra þessara skrifara, en ekki eru þekktar með neinni vissu rithendur fleiri en tveggja þeirra, séra Einars Hafliðasonar og Jóns Þorlákssonar, og verður komið að því síðar.

Eins og getið var í upphafi eru flest íslensk miðaldahandrit skrifuð af ónafngreindum mönnum, en þó eru nokkrar undantekningar; það er til að skrifarar segi sjálfir til sín ellegar að samtímamenn þeirra hafi gert það.

Kunnasta dæmið um þetta er Flateyjarbók, sem er einstök í sinni röð m.a. að því leyti að á fremsta blaði bókarinnar er formáli þar sem nefndur er eigandi bókarinnar, Jón Hákonarson, rakið efni hennar í megindráttum, og sögð deili á ritum hennar:

hefir skrifat Jonn prestr Þordar son fra Eireki vijdforla og Olaafs
sogurnar baadar. enn Magnus prestr Thorhallz sun hefir skrifat vpp
þadan ok sua þat er fyrr er skrifat. og lyst alla.⁴

Þessi formáli er skrifaður af Magnúsi presti, og hann hefur ekki aðeins 'lýst' bókina alla, þ.e. skreytt hana, heldur hefur hann jafnframt skrifað allar kaflafyrirsagnir — líka í þeim parti sem Jón prestur hefur skrifað. Með hendi Magnúsar Þórhallssonar hafa fundist tvær línur í öðru konungasagnahandriti (Huldu) og stakt blað úr riddarasögu, og hugsanlegt er að eitt Jónsbókarhandrit sé með hans hendi. Loks eru líkur á því að Íslendingasagnahandritið Vatnshyrna, sem eins og Flateyjarbók hefur verið

³ Sbr. Stefán Karlsson, „Íslensk bókagerð á miðöldum“, *Íslenska söguþingið 28.–31. maí 1997. Ráðstefnurit I*, ritsjt. Guðmundur J. Guðmundsson og Eiríkur K. Björnsson, (Reykjavík: Sagnfræðistofnun Háskóla Íslands/Sagnfræðingafélag Íslands, 1998), 281–95, 283–85 (endurpr. í: *Stafkrókar*, 225–41, 227–30); Hermann Pálsson, „Um bókagerð síra Þórarins á Völlum“, *Skírnir* 133 (1959): 18–24; Ólafur Halldórsson, „Jónar tveir Þorlákssynir“, *Afmalisrit til dr. phil. Steingrims J. Þorsteinssonar prófessors 2. júlí 1971* (Reykjavík: Leiftur, 1971), 128–44 (endurpr. í: *Grettisfærsla* (Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar, 1990), 254–70).

⁴ *Flateyjarbók*, útg. Guðbrandur Vigfússon og C.R. Unger, (Christiania: P.T. Mallings forlagsbóghandel, 1860), xxix.

skrifað fyrir Jón bónda Hákonarson í Víðidalstungu, hafi verið skrifað af Magnúsi Þórhallssyni, en af Vatnshyrnu er nú ekki til tangur né tetur.⁵

Í alfræðihandritinu AM 194 8vo, sem er jafnaldra Flateyjarbók, lýkur kafla um heimsaldra með dagsetningu ritunar 1387, og síðan er skrifað með villuletri: „En Olafr prestur Orms son r[i]tadi [i li]tlu stufunne a Geiradar eyre [ok] hann a alla bokina nema hann hafe gefit mik n[ockur] um ...“.⁶ Handritið er þó skrifað af tveimur mönnum, og á spássíu við læknisfræðikafla, sem hinn skrifarinn hefur ritað, stendur með villuletri: „Bryniolfr Steinradar son ritade þetta ok er engo nytt“.⁷

Í heilagra manna sagna handritinu Perg. fol. nr. 2 í Konungsbókhlöðu í Stokkhólmi stendur þessi fyrirsögn: ‘Her byriar benedictus soghu er ormur loptz son scrifuade’ (f. 53r). Flestar aðrar sögur í handritinu eru að einhverju eða öllu leyti með sömu hendi og Benedikts saga, og með sömu hendi fann Peter Foote enn fremur tvö blöð úr öðru heilagra manna sagna handriti.⁸ Ormur er án efa Ormur hirðstjóri, sonur Lopts ríka, sem líklega hefur fyrst búið á Staðarhóli í Saurbæ, en síðar í Víðidalstungu, og hefur að öllum líkindum látist ungar fyrir 1450.

Í AM 80 8vo er varðveitt eitt blað úr latneskri messubók, og á þetta blað hefur skrifarinn ritað með rauðu bleki á milli nótnalínanna m.a.:

Jon Þorlaksson hefir skrifat þessa bok, En hana liet giora biarni son Junkæra Juars holms, hann gaf hana Jungfrv Mariu ad munkaþueræ ... hefir fyrr skrifadr biarne lyst þessa boka fysta, en hann bio æ medalfelli j kios sudur ... Anno domini M. quadringentesimo septuagesimo tercio ...

Magnús Már Lárusson hefur bent á tvö varðveitt blöð úr messubók frá Gufudal í Barðastrandarsýslu, sem einnig eru með hendi Jóns Þorlákssonar,⁹ og Jón Helgason vakti síðar athygli á því að fjölmörg varðveitt blöð úr ótilgreindum fjölda latneskra messubóka væru með þessari sömu

⁵ Stefán Karlsson, „Um Vatnshyrnu,“ *Opuscula* IV, Bibliotheca Arnarnagana 30, 179–303 (endurpr. í: *Stafkrókar*, 336–359); „Íslensk bókagerð á miðöldum,“ 231.

⁶ *Alfræði íslensk* I, útg. Kristian Kålund, STUAGNL 37 (København: S. L. Møllers Bogtrykkeri, 1908), 54.

⁷ *Alfræði íslensk* I, 62.

⁸ *Lives of Saints. Perg. Fol. Nr. 2 in The Royal Library, Stockholm*, útg. Peter Foote, EIMF 4 (Copenhagen: Rosenkilde and Bagger, 1962), 17–18.

⁹ Magnús Már Lárusson, „Orðubrot frá Gufudal,“ *Kirkjuritið* 24 (1958): 203–14 (endurpr. í: *Fróðleikspættir og sögubrot* (Reykjavík: Skuggsjá, 1967), 62–72).

hendi.¹⁰ Enginn efi er því á því að þarna eru leifar af hinu mikla handaverki Jóns þess Þorlákssonar sem lifði enn í sögnum manna um að hans þrír skriflingur hefðu aldrei stirðnað á honum dauðum vegna frábærrar bókagerðar hans.¹¹

Þess eru dæmi að sagt sé til skrifara á þann hátt að vafi hefur leikið á því samt sem áður hver hann væri.

Á spássíu við Grettis sögu í AM 152 fol., sem er ein stærsta varðveitt sögubók (201 blað), stendur (líklega með hendi þess sem hefur skrifað fyrsta fjórðung bókarinnar): ‘Þessa saugu hefur skrifath brodir Biarnar Þorleifssonar’ (f. 46v). Þarna þótti mönnum sjálfsgagt að væri átt við Björn ríka Þorleifsson (d. 1467) og menn reyndu jafnvel að leiða getum að því hvor bræðra hans hefði skrifað bókina, en síðar kom í ljós að skrifarinn var tveimur kynslóðum yngri, því að Grettis sögu höndina er að finna á nokkrum bréfum sem varða Þorstein bónda Þorleifsson í Svignaskarði, m.a. þremur bréfum um Svignaskarð 1511 og 1512 (DI VIII nr. 299, 327 og (325 og) 334). Þorsteinn bóndi var hálfbróðir Björns Þorleifssonar á Reykhólum, en þeir voru sonarsynir Björns ríka. Það er því án efa Þorsteinn sem hefur skrifað fyrsta partinn af 152, og reyndar hefur líka fundist Jónsbókarbrot með hans hendi.¹²

*

Fyrir réttum hundrað árum var Guðmundur Þorláksson (Glosi), sem þá var norrænustúdent og *stipendarius arnamagnæanus* í Kaupmannahöfn, að aðstoða þýska fræðimanninn Hugo Gering við útgáfu Finnþoga sögu hins ramma. M.a. skrifaði Guðmundur söguna upp úr handritinu AM 510 4to, sem á eru margar sögur, og sagði í bréfi til Gerings að þetta handrit væri a.m.k. að hluta með sömu hendi og AM 431 12mo, en ritari þeirrar bókar kallaði sig Jón Arason. Í 431 eru Margrétar saga og íslenskar og latneskar bænir, og af því síðastnefnda dró Guðmundur þá ályktun að skrifarinn hefði verið prestur. Engan Jón Arason fann Guðmundur í prestatétt á þeim tíma sem til greina kom að þessi handrit væru skrifuð á — nema Jón

¹⁰ Sjá *The sequences of the archbishopric of Niðarós. I. Text*, útg. Erik Eggen, Bibliotheca Arnamagnæana 21 (Copenhagen: Munksgaard, 1968), xlii–lv.

¹¹ Sjá Ólafur Halldórsson, „Jónar tveir Þorlákssynir,” 130 (255–256).

¹² Sjá Stefán Karlsson, „Íslensk bókagerð á miðöldum,” 288 (233–34) og rit sem þar er vitnað til.

biskup Arason, og því taldi hann hér um bil víst að þessi handrit væru skrifuð af honum skömmu eftir 1500.¹³

Það hafa sjálfsagt þótt nokkur tíðindi fyrir hundrað árum að rithönd Jóns Arasonar væri fundin á tveimur sögubókum, annarri veraldslegs efnis og hinn andlegs. Brátt fór líka að fjölga í þessum handritahópi, en jafnframt fór skrifaravandamálið að flókna.

Kr. Kálund birti 1886 ritgerð um spássiugreinar skrifara í handritinu AM 604 4to, sem er stærsta varðveitt rímnabók frá miðöldum, og af tveimur þeirra þótti honum ljóst að skrifarinn hefði heitið Tómas.¹⁴ Í skrá sinni um handrit Árnasafns taldi Kálund að þessi rímnabók væri með sömu hendi og a.m.k. meginhluti söguhandritsins AM 510 4to, sem Guðmundur Þorláksson hafði eignað Jóni Arasyni, og auk þess AM 713 4to, stærsta handrit helgikvæða frá kaþólskum tíma. Um Margrétar sögu handritið AM 431 12mo ræðir Kálund ekki í þessu sambandi, en tekur undir að skrifari þess hafi heitið Jón Arason og skipar honum með spurningarmerki undir nafn biskups í mannanafnaskrá. Síðar féllst Kálund á þá skoðun Finns Jónssonar að ekki gæti verið um biskupinn að ræða.¹⁵

Jón Þorkelsson var hins vegar ekki í neinum vafa um að Jón biskup hefði skrifað 431 (Margrétar sögu handritið). Hann birti skrifaraklausu handritsins í doktorsritgerð sinni, en hún hljóðar svo: „Leingi hefur þu skrifat þessa sögu jon strakur ara son ecki ma þetta skrif heita þat er mismæli firi mic helldur er þetta krab ok illa krabat Bidit sem adur firi jone ara syne. þeir sem soguna lesa. Geyme oss gud öll saman ok jungfru sancta maria min ad jlifv. Amen“ (25v). Ekki er þetta alls kostar biskupslega mælt, enda hugði Jón Þorkelsson nafna sinn hafa skrifað þetta þegar hann var á unglingaldri á Munkaþverá.¹⁶ Síðar taldi Jón Þorkelsson sig finna sömu hönd á bréfum sem snertu Jón biskup Arason og fullyrti því að rímnabókin 604 og helgikvæðabókin 713 væru með hendi biskups.¹⁷

Næst kom Finnur prófessor Jónsson til skjalanna 1918 og benti á að

¹³ *Finnboga saga hins ramma*, útg. Hugo Gering (Halle: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses, 1879), xx nmgr. 1.

¹⁴ Kristian Kálund, „En islandsk ordsprogsamling fra 15de århundrede“. *Småstykker* 7, STUAGNL 13 (København: S. L. Møllers Bogtrykkeri, 1886), 131–184.

¹⁵ *Alfræði íslenzk* III, útg. Kristian Kálund, STUAGNL 45 (København: S. L. Møllers Bogtrykkeri, 1917–18), xii.

¹⁶ Jón Þorkelsson, *Om digtningen på Island i det 15. og 16. århundrede* (København: Høst, 1888), 326.

¹⁷ *Sjá Íslenzkt fornbréfasafn* VIII, 270, sbr. einnig IX, 339, 451, 662, 664 og XI, 728.

ritvillur í kvæðum Jóns Arasonar í 713 girtu fyrir að biskupinn hefði skrifað það handrit og þá um leið önnur handrit með sömu hendi.¹⁸

Í doktorsriti sínu um Jón Arason þótti Páli E. Ólasyni ekki loku fyrir það skotið að biskup hefði skrifað Margrétar sögu handritið 431 á unglingsaldri, en taldi það ekki fullvíst. Hin handritin þrjú sagðist hann hins vegar ekki sjá betur en að þau væru með hendi séra Sigurðar á Grenjaðarstöðum, sonar Jóns biskups, enda væri sama höndin á þeim og Sigurðarregistri (Bps. B II,5), en á Sigurðarregistri eru skrár um kirkjueignir í Hólabiskupsdæmi frá dögum Jóns biskups og eftir hans dag.¹⁹

Því fór fjarri að Páll Eggert hefði síðasta orðið um þessi mál. Spurningin um hugsanlega hlutdeild Jóns biskups Arasonar og séra Sigurðar í bókagerð á síðustu áratugum kaþólsks siðar í landinu hélt áfram að leita á fræðimenn, og í Skírnisgrein 1932 tók Jón Helgason efnið til rækilegrar rannsóknar.²⁰ Sem einkunnarorð valdi Jón sér ummæli Árna Magnússonar, sem síðan hefur oft verið vitnað til: „Svo geingur það til í heimenum, að sumer hialpa erroribus á gáng, og adrer leitast sidan vid ad utrydia aptur þeim sömu erroribus. Hafa svo hverir tveggju nockud ad idia.“

Í stuttu máli voru niðurstöður Jóns Helgasonar þessar: 1° Þrátt fyrir nokkurn mismun virðast öll handritin fjegur, þ.e.a.s. sögubókin 510, rímnabókin 604, helgikvæðabókin 713 og Margrétar sögu handritið 431 vera a.m.k. að mestu leyti með sömu hendi. 2° Af 431 er helst að ráða að skrifari þess hafi heitið Jón Arason, en hins vegar virðist sem skrifari 604 hafi heitið Tómas, og í 510 koma bæði nöfnin, Jón Arason og Tómas Arason, fyrir í utanmálsgreinum, sumpart skrifuð aftur á bak og sumpart með villuletri; auk þess kemur 'séra Ari' við sögu í spásiugreinum í 604. 3° Loku er fyrir það skotið að þessi handrit séu skrifuð af Jóni biskupi Arasyni ellegar Sigurði syni hans.

Þessar niðurstöður Jóns Helgasonar hafa staðið síðan — nema sú fyrsta — og rithönd Jóns biskups er enn jafn-ókunn og hún var áður en Guðmundur Þorláksson taldi sig hafa fundið hana 1878.

„Smíðshöggið væri rekið á þessa rannsókn, ef unnt væri að finna þá

¹⁸ *Jón Arasons religiöse digte*, útg. Finnur Jónsson, Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser II, 2 (København: Høst, 1918), 16.

¹⁹ Páll Eggert Ólason, *Menn og menntir siðskiptaaldarinnar á Íslandi. I. bindi. Jón Arason* (Reykjavík: Bókaverzlun Guðm. Gamalielssonar, 1919), 443–45.

²⁰ Jón Helgason, „Nokkur íslenzk handrit frá 16. öld,“ *Skírnir* 106 (1932): 143–68.

frændur, Tómas og Jón Arason“, sagði Jón Helgason í ritgerð sinni.²¹ Sjálfur impraði hann á möguleika sem Ólafur Halldórsson sýndi síðar fram á, svo ekki verður um villst, að er réttur: Á Vestfjörðum sat undir miðja 16. öld prestur að nafni Ari Jónsson — líklega á Stað í Súgandafirði, þar sem hann kemur við bréf 1539 og 1549. Hann var sonarsonur Solveigar Björnsdóttur ríka og Jóns Þorlákssonar barnaföður hennar, sem annað hvort hefur verið bókaskrifarinn frægi ellegar samnefndur bróðir hans.²² Synir séra Ara hétu Tómas og Jón, og bækurnar fjórar sem hér hefur verið rætt um eru sameiginlegt verk þessara þriggja feðga, sem hafa skrifað svo líkt að torvelt hefur reynst að greina á milli rithanda þeirra.²³

Þetta er nú orðið langt mál um handrit sem Jón biskup Arason og sonur hans hafa ekki skrifað, en jafnframt eru þessar bækur síðustu dæmin um að skrifarar segi til sín fyrir siðaskipti — eða um siðaskipti. Áður en lengra er haldið skal þó aðeins vikið að annarri aðferð við að hafa upp á nöfnum skrifara.

*

Skrifarar fornbréfa segja ekki til nafns síns fremur en þorri bókaskrifara á miðöldum. Upp á bréfaskrifurum er þó stundum hægt að hafa með nokkurri vissu, því að í flestum tilvikum er líklegur heldur en hitt að nafn bréfritarans sé að finna í bréfinu sjálfu — að hann sé málsaðili ellegar meðal þeirra votta eða dómenda sem gefa bréfið út. Sitji maður með eitt bréf fyrir framan sig er oftast úr svo mörgum nöfnum að moða að gagnlaust er að reyna að geta þess til hver skrifað hafi, en hafi fundist tvö bréf eða fleiri með sömu hendi aukast möguleikarnir á að hafa upp á skrifaranum og verða að öllum jafnaði meiri eftir því sem bréfin eru fleiri; þá fækkar oftast þeim mönnum sem hægt er að sjá eða telja líklegt að hafi verið staddir við allar bréfagerðirnar ellegar haft hagsmuna að gæta við þær.

Ef bréfhönd hefur jafnframt fundist á bók eða bókum, auðveldar það að sjálfsögðu leitina að skrifara, ef efni bókarinnar veitir vísbendingu um ritara hennar. Þær forsendur lágu til grundvallar fyrstu ákvörðunum

²¹ Sama rit, 162.

²² Ólafur Halldórsson, *Helgafellsbækur fornar*, Studia Islandica 24 (Reykjavík: Bókaútgáfa Menningarsjóðs, 1966), 25–26.

²³ Karl Ó. Ólafsson tókst á við það verkefni að greina að rithendur feðganna í MA-ritgerð sinni, „Þrír feðgar hafa skrifað bók þessa...“ Um þrjár rithendur í AM 610 4to og fleiri handritum (Hugvísindadeild Háskóla Íslands 2006, ópr. ritgerð).

ónafngreindra skrifara handrita, Hauksbókar, sem að drjúgum hluta er með hendi Hauks lögmanns Erlendssonar sjálfs,²⁴ og Lögmannsannáls með hendi séra Einars Hafliðasonar.²⁵

Á síðustu áratugum þýkjast menn hafa haft upp á nöfnum þó nokkurra bókaskrifara, sem jafnframt hafa reynst vera bréfaskrifarar, án þess að efni bókar hafi fyrir fram bent í ákveðna átt. Hins vegar hefur vitneskja um feril handrita stundum beint rannsókninni inn á ákveðnar brautir sem hafa leitt til niðurstöðu. Þessir skrifarar eru langflestir frá 15. og 16. öld og nær allir af Norðurlandi og Vesturlandi. Þetta helgast af því að ekki eru nema rúmlega 100 frumbréf varðveitt fram um 1400, en eftir það fer þeim að fjölga verulega, og í annan stað eru tiltölulega fá varðveitt bréf frá Austurlandi og Suðurlandi, en langflest af Norðurlandi — einkum framan af.

*

Sú spurning hefur e.t.v. vaknað hjá ýmsum hvort unnt sé að ákvarða með nokkurri vissu hvort tvenn skrif, bréf eða bækur séu með sömu hendi eða ekki. Við heyrðum áðan um þrjá feðga í Súgandafirði sem skrifuðu svo líkt að margir glöggir fræðimenn héldu að einn maður hefði skrifað, og um hitt væri einnig hægt að nefna mörg dæmi — m.a. úr eldri skrifum um hugsanlega bókagerð Jóns biskups Arasonar og séra Sigurðar — að tvenn eða fleiri skrif hafa talin vera með sömu hendi, en rækilegri rannsóknir hafa leitt í ljós að því fór víðs fjarri. Sú aðferð að fara ekki í „stafa og ritháttarsamanburð“ heldur að „fá heildarsýn yfir hendurnar og láta kenndina segja til“ hefur gefist heldur illa.²⁶ Menn verða einmitt að bera saman hvern staf og hvert band og stafsetningu að auki. Nú er það svo að tveir eða fleiri skrifarar geta dregið suma stafi allt að einu og fylgt í veigamiklum atriðum sömu stafsetningu, en gerð einstakra stafa og banda og stafsetning ákveðinna hljóða eða hljóðasambanda er á hverjum tíma svo fjölbreytileg að sameining flestra eða allra breytilegra atriða í þessum efnum hjá tveimur skrifurum eða fleiri verður fjarska ósennileg. Í þessu sambandi má nefna

²⁴ P. A. Munch, „Om Ridderen og Rigsraaden Hr. Hauk Erlendssøn, Islands, Oslo og Gulathings Lagmand, og om hans literære Virksomhed,“ *Annaler for nordisk Oldkyndighed og Historie* 11 (1847): 169–216 og 388–89.

²⁵ *Islandske Annaler indtil 1578*, útg. Gustav Storm (Christiania: Grøndahl og Søn's Bogtrykkeri, 1888), xxi.

²⁶ Guðbrandur Jónsson, *Herra Jón Arason* (Reykjavík: Hlaðbúð, 1950), 296.

að þess eru mörg dæmi að handrit séu skrifuð af tveimur eða fleiri skrifurum, og þá er oftast verulegur munur á rithöndum þeirra, enda þótt um samverkamenn sé að ræða, sem ætla mætti að hefðu kynnst svipuðum ritvenjum.

Á hinn bóginn getur rithönd skrifara tekið breytingum, bæði vegna áhrifa frá forritum og af öðrum ástæðum. Þess vegna getur stundum verið torvelt að sjá hvort tvö lík handrit eða bréf séu með sömu hendi, ef verulegur munur er á einhverjum atriðum. Í stórum handritum má þó stundum sjá ritvenjur skrifara breytast smám saman í vissum greinum, þannig að enginn vafi leikur á að um einn skrifara er að ræða.

Eitt af því sem torveldar það að finna rithendur bókaskrifara í bréfum er að einkum á 14. öld tíðkast tvenns konar skriftarlag: settletur, einkum á bókum, en eins konar gotnesk léttiskrift, einkum í bréfum, eða blendingur léttiskriftar og settleturs bæði í bókum og bréfum. Án efa hafa margir skrifarar haft vald á tvenns konar skrift, og þess eru reyndar örfá dæmi að skrifarar beiti tvenns konar skrift í sama handritinu.²⁷ Ef svo er ekki, getur verið ómögulegt að þekkja settletur skrifara af léttiskrift hans eða öfugt.

Spyrja má hvort stafkrókafræði þau sem hér hefur verið dregið á þjóni nokkrum tilgangi. Ekki verða þau í askana látin, en þau eru hluti af menningarsögu okkar. Íslensk skriftarsaga á eflaust eftir að svara fleiri spurningum varðandi menningartengsl okkar við aðrar þjóðir en þegar hafa fundist svör við. Þegar haft er upp á skrifara handrits, er það ekki aðeins ávinningur fyrir persónusögu, heldur veitir það okkur jafnframt vísbendingu um í hvaða umhverfi bókagerð hefur verið stunduð og hvers konar bókmenntir hafi verið hafðar þar um hönd. Þó að árangur af skrifaraleit sé ekki mikill enn sem komið er, sýnir hann þó þegar að bókagerð á Íslandi á miðöldum hefur ekki verið jafn-bundin við kirkjulegar stofnanir og almennt er talið að hafi verið í Evrópu á sama tíma og sumir erlendir fræðimenn hafa ímyndað sér að einnig hafi verið hér.²⁸ Þó eru það að sjálfsgöðu helst kirkjunnar menn og þeir efnamestu í hópi leikmanna, sem

²⁷ Sjá t.d. tvenns konar skrift Einars Hafliðasonar í Lögmannsannál, AM 420 b 4to, á mynd í bók Jóns Helgasonar, *Handritaspjalli* (Reykjavík: Mál og menning, 1958), mótis við bls. 44. Sjá einnig 26. sýnishorn í *Sýnisbók íslenskrar skriftar* (Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, 2007), bls. 61.

²⁸ Sjá t.d. Lars Lönnroth, „Tesen om de två kulturerna: kritiska studier i sagaskrivningens sociala förutsättningar,“ *Scripta Islandica* 15 (1964): 1–97 og andsvör Stefáns Karlssonar í „Ritun Reykjarfjarðarbókar,“ 131–40 (319–27).

haft verður upp á með þeim aðferðum sem hér hefur verið lýst, því að þeir koma helst við bréf.

Í annan stað getur það verið mikilvægt fyrir bókmenntasögu og er það alltaf fyrir málsögu að komast að aldri og uppruna bóka. Traustasta aldursmark ritverka ónafngreindra höfunda er oft aldur elsta handrits sem þau verða fundin í, og enda þótt við þykjumst þekkja megindrætti íslenskrar málsögu er margt enn í þoku, en þó alveg sérstaklega upphafssvæði og útbreiðsluleiðir og -hraði málnýjunga. Hver nýr skrifari sem haft er upp á fjölgar þeim föstu punktum sem nauðsynlegir eru til rannsókna á þessu sviði. Dagsett og staðsett fornbréf eru þar einnig að miklu gagni, enda þótt skrifarar þeirra — og stundum einnig bóka með sömu höndum — hafi ekki verið fundnir. Frá sjónarmiði málsögu og mállyskulandafræði er ókosturinn við síðastnefndu heimildirnar sá, að skrifarar hafa auðvitað margir skrifað víðar en í heimahögum sínum, þannig að borgfirskt bréf er ekki endilega heimild um borgfirska mállysku. Nafngreindir skrifarar hafa náttúrulega átt sína hesta, ferðast og flutt búferlum eins og þeir nafnlausu, en um aldur þeirra nafngreindu, uppruna og feril er fremur hægt að afla heimilda.

*

Ari Jónsson biskups er nefndur í rúmlega 80 bréfum frá árunum 1523–50, sem prentuð eru í *Íslensku fornbréfasafni* IX–XII. Í a.m.k. 16 þessara bréfa er hann nefndur á þann veg að ólíklegt er eða óhugsandi að hann hafi verið við sjálfa bréfagerðina riðinn, en í flestum bréfanna er hann málsaðili, vottur eða dómnefnandi. Sautján þeirra bréfa eru varðveitt í frumriti.

Af þessum 17 bréfum eru fimm sem virðast geta verið með sömu hendi. Samkenni eru mörg mjög veruleg, einkum ef við fikrum okkur frá bréfi til bréfs í tímaröð, en færri sem taka til bréfahópsins alls. Þetta girðir þó varla fyrir að einn maður hafi skrifað öll bréfin fimm. Þau eru skrifuð á 16 ára tímabili og auk þess eru þau ekki með alls kostar sambærilegu skriftarlagi; þrjú með allstórri settletursskrift, sem er orðin mjög fátíð á dögum Ara, en tvö með smærri skrift sem er líkari bréfahöndum síns tíma.

Þessi fimm bréf eru:

A1. Jarðakaupabréf Jóns biskups Arasonar, skrifað á Hólum í Hjaltadal 7. júní 1528, AM Fasc. LXXIII,26 [DI IX, 453–54], þar sem Ari Jónsson er annar tveggja votta.

A2. Afhendingarbréf Jóns biskups á Holtastöðum í Langadal til handa 'vorum kæra frænda Ara Jónssyni', skrifað á Hólum 7. júní 1529, AM Fasc. XLVII,20 [DI IX, 490].

A3. Jarðakaupabréf Jóns biskups, Miklagarði í Eyjafirði 17. okt. 1535, AM Fasc. XLVIII,24 [DI IX, 746–47]. Ari lögmaður er hér nefndur fyrstur sjö votta, og útgefandi Fornbréfasafns, Jón Þorkelsson segir að bréfið sé „líklega með hendi Ara ...“.

A4. Jarðakaupabréf Ara Jónssonar, skrifað á Auðkúlu í Svínadal 16. apríl 1543, AM Fasc. L,12 (nú í Þjóðskjalasafni Íslands) [DI XI, 208–209].

A5. Transskriftarbréf (þ.e. vottfest uppskrift) Ara Jónssonar og fjöggra annarra manna á konungshyllingarbréfi Íslendinga 1431, Píningsdómi 1490 og öðrum dómi 1527, DRA Isl. nr. 10 [DI XI, 295–96]. Öll transskríberuðu bréfin fjalla um takmarkaðan rétt útlendinga til dvalar og atvinnu á Íslandi. Transskriftarbréfið er gert í Núpufelli í Eyjafirði 7. mars 1544 og hefur verið sent konungi.

Tvennt er athugandi í sambandi við gerð þessara bréfa. Annað er það að í transskriftarbréfinu síðastnefnda (A5) er Ari sá fjórði í röðinni af fimm vottum; tveir þeir fyrst nefndu voru reyndar lögréttumenn, en ekki sá þriðji. Yfirleitt virðist vottum vera skipað í röð eftir mannvirðingum, og Ari var sýslumaður 1544, en hér kynni hógværð skrifara að valda því að vikið er frá venjulegri mannvirðingaröð. Hitt er það að í þeim tveimur bréfum sem málsaðilar innsigla auk votta er þess getið með mismunandi orðalagi: Í jarðakaupabréfi biskups 1535 segir 'setti hann [þ.e. biskup] sitt secret með vorum ... innsiglum fyrir þetta bréf', en í jarðakaupabréfi Ara við Orm svila sinn Sturluson 1543 segir 'setjum við Ari Jónsson og Ormur Sturlason okkur innsigli með fyrrgreindra manna innsiglum fyrir þetta bréf'; í fyrra tilvikinu er talað fyrir munn vottanna, og í þeirra hópi var Ari, en í því síðara tala málsaðilar, og Ari var annar þeirra.

Ég hef flett flestum öðrum bréfum frá tímabilinu 1520–70 og hugað að bréfum sem væru með líku skriftarlagi og þau bréf sem Ari kemur við. Í hópi þeirra reyndust vera átta bréf sem eru svo lík einhverjum þeirra fimm bréfa Ara sem talin voru hér á undan að líklegt hefur þótt eða öruggt að um sama skrifara væri að ræða.

Fyrst er að telja fjögur bréf frá árunum 1528–29:

B1. Jarðakaupabréf Jóns biskups, skrifað á Hólum 9. apríl 1528, AM Fasc. XLVII,11 [DI IX, 447–48].

B2. Veitingarbréf Jóns biskups á prófastsdæmi í Skagafirði til handa ‘Magnúsi djákna Jónssyni’ (syni hans), Hólum 26. ág. 1528, AM Fasc. XLVII,15 (nú í Þjskjs. Ísl.) [DI IX, 465–66].

B3. Jarðakaupabréf Jóns biskups, Hólum 15. júní 1529, AM Fasc. XLVII,25 (nú í Þjskjs. Ísl.) [DI IX, 491–92].

B4. Orðsending Jóns biskups ‘öllum lögréttismönnum og vors ... herra kóngsins þegnum’ þess efnis að hann komist ekki til alþingis, en sér þyki ‘stór nauðsyn að þér útveljið einn ærlegan mann til lögmanns norðan og vestan á Íslandi’ og að hann ‘hafi eiginlegt bú og peninga í Norðlendingafjórðungi’. Bréfið er skrifað á Hólum 21. júní 1529, AM Fasc. XLVII,22 [DI IX, 492–93], og er að sjálfsögðu tilmæli um að Ari sonur hans verði valinn lögmaður, enda þótt engin nöfn séu nefnd í bréfinu.

Þessi fjögur bréf sem nú hafa verið talin virðast öll án efa vera með sömu hendi og bréfið um Holtastaði 1529 (A2), en þó bera þau — einkum bréfin frá 1528 — ýmis einkenni jarðakaupabréfsins sem Ari var vottur við það ár (A1), þannig að tilvist þeirra styrkir þá skoðun að ‘bréf Ara’ 1528 og 1529 séu með einni hendi þó að skrifarlag þeirra sé ekki alls kostar hið sama.

B5. Dómsbréf sex manna, skrifað í Núpufelli 9. maí 1531, AM Fasc. XLVIII,1 [DI IX, 575–76]. Dómsmenn eru nefndir af ‘Einari Brynjólfssyni er þá hafði kóngsins sýslu í Vöðluþingi í umboði Ara Jónssonar lögmanns’. Þetta bréf er örugglega með sömu hendi og jarðakaupabréfið 1535, sem Ari var vottur við (A3), en stöku einkenni koma þó betur heim við ‘bréf Ara’ 1529 (A2) og 1543 og 1544 (A4 og A5), þannig að tilvist þess styrkir þá skoðun að þessi bréf séu öll með einni hendi.

B6. Forlíkunarbréf Jóns prests Filippussonar, prófasts í Eyjafirði, við Björn Þorvaldsson vegna barneignabrota, skrifað á ‘Æsistöðum’ í Eyjafirði 19. apríl 1537, AM Fasc. XLIX,2 [DI X, 101–102]. Þetta bréf er allt að einu skrifað og Auðkúlubréf Ara 1543 (A4).

B7. Dómsbréf tólf presta sem nefndir voru í dóm af Jóni biskupi á prestastefnu á Viðivöllum í Skagafirði 7. maí 1540, þar sem Glaumbær í Skagafirði er dæmdur ‘guðs eign og heilagrar kirkju ... síðan ... Teitur heitinn <Þorleifsson> féll frá’. Dómsbréfið er gefið út á Hólum 22. nóv. sama ár, AM Fasc. XLIX,28a (nú í Þjskjs. Ísl.) [DI X, 571–72].²⁹ Þetta bréf er án efa með sömu hendi og jarðakaupabréfið 1535 (A3), enda þótt það beri

²⁹ Bréfið er ranglega dagsett 24. nóvember í *Íslenzku fornbréfasafni*.

jafnframt einkenni eldri og yngri bréfa eins og forlíkunarbréfið sem nefnt var áðan (B5).

B8. Úrskurður Jóns biskups um rekaítak Laufáskirkju, kveðinn upp á Hrafnagili 1. okt. 1546 og bréfaður á Möðruvöllum í Eyjafirði þremur nóttum síðar, AM Fasc. LI,3 (nú í Þjskjs. Ísl.) [DI XI, 502–503]. Þetta bréf er áþekkast Auðkúlubréfi Ara 1543 (A4), en þar bregður jafnframt fyrir fáeinum einkennum transskriftarbréfsins 1544 (A5).

Auk þessara átta bréfa má nefna þrjú frá árunum 1539–49, sem bera nokkurn keim af hinum, AM Fasc. XLIX,19 [DI X, 416–17], AM Fasc. XLVII,26 [DI X, 720] og AM Fasc. LI,22 [DI XI, 727–29]. Þau eru þó varla með sömu hendi og hin bréfin, nema þá helst bréfið frá 1549, en það er svo illa farið að torvelt er að skoða skriftina. Það er tylftardómur klerka um villumenn, nefndur á Þingeyrum af Jóni biskupi.

Niðurstaða þessa samanburðar er þá sú að þrettán bréf, skrifuð á tímabilinu 1528–46, muni vera skrifuð með einni og sömu hendi. Ari lögmáður kemur aðeins við fimm þessara bréfa beinlínis, en óbeinlínis við tvö til viðbótar. Jón biskup faðir hans kemur við níu bréfanna, en varla hefur hann skrifað bréf sín sjálfur og alls ekki eyfírsk bréf á ýmsum árstímum. Auk þeirra feðga koma 45 menn við þessi bréf, 38 þeirra aðeins einu sinni hver, sex tvisvar og einn þrisvar, Björn Þorvaldsson lögréttumaður á Æsustöðum í Eyjafirði. Engar líkur eru þó á að Björn hafi verið biskupsritari á Hólum 1528 og síðar, þó ekki sé nema aldurs vegna; hann er ættleiddur af föður sínum 1529.

Ellefu þeirra þrettán bréfa sem hér hafa verið talin með sömu hendi varða Jón biskup og Ara lögmann, annanhvorn eða báða, og þrjú þeirra hafa einmitt að geyma ráðstafanir biskups til fremdar sonum sínum, Ara og Magnúsi. Þau tvö bréf sem hvorki varða Ara né Jón eru bæði gerð í Eyjafirði í næsta nágrenni við heimili Ara lögmanns í Möðrufelli. Öll hin bréfin sem Ari kemur ekki við sjálfur, nema úrskurður Jóns biskups á Möðruvöllum 1546, eru skrifuð á Hólum, og ekki verður í fljótu bragði séð neitt sem mælir gegn því að Ari hafi verið þar staddur þegar þau voru gerð. Það væri helst dómsbréfið um Glaumbæ 22. nóv. 1540, því að Ari nefndi í dóm í Spjaldhaga í Eyjafirði 22. okt. sama ár, en reyndar er dagsetning dómsbréfsins um Glaumbæ ofurlítið tortryggileg af öðrum ástæðum.³⁰

³⁰ Hér hefur Stefán skrifað innan sviga „sbr. 57. nmgr.“ en mér hefur ekki tekist að finna þá heimild sem hann vísar til. – SÓ.

Aðeins tvö þeirra átta bréfa sem Ari kemur ekki við eru þess eðlis að við því mætti búast að Ari kæmi þar fram sem vottur, ef hann hefur skrifað þau; þetta eru jarðakaupabréf biskups 1528 og 1529 (B1 og B3), því að sjálfur er Ari vottur í þriðja jarðakaupabréfinu á Hólum þessi ár (A1).

Að öllu saman lögðu verður að telja Ara líklegri ritara þessara þrettán bréfa en nokkurn annan.

*

Þá er að víkja aðeins að þeim tólf frumbréfum sem Ari kemur við auk þeirra fimm sem þegar hefur verið fjallað um, til þess að huga að því hvort meiri líkur séu á að hönd hans sé varðveitt á einhverjum þeirra.

Fyrst skulu nefnd tvö bréf frá árinu 1538.

Fyrra bréfið, AM Fasc. XLIX,⁵ [DI X, 104–105], er skrifað á Hólum 12. mars, og Ari lögmaður er nefndur þar meðal votta að jarðakaupum Jóns biskups, sem fóru fram á Grund í Eyjafirði sumarið áður.

Síðara bréfið, AM Fasc. XLIX,¹³ [DI X, 364–66], er dómsbréf frá Öxarárþingi 1. júní þar sem dómsmenn eru nefndir af Jóni biskupi, hirðstjóra og lögmönnum báðum, Erlendi og Ara.

Þessi tvö bréf eru án nokkurs vafa með einni hendi, og hana er að finna á tveimur eldri bréfum sem Ari kemur ekki við, AM Fasc. XLVIII,⁵ (nú í Þskjs. Ísl.) [DI IX, 612], jarðakaupabréfi Jóns biskups gerðu á Munkaþverá 6. apríl 1532, og AM Fasc. XLVIII,¹⁵ [DI IX, 673–74], transskriftarbréfi gerðu á Hólum 19. júlí 1533.

Þessi fjeður bréf eru með nýtískulegri léttiskriftarhendi, og þess vegna er skriftin í rauninni ekki sambærileg við skriftina á þeim þrettán bréfum sem Ara vóru áður eignuð, en smávegis munur á stafsetningu þeirra bréfa og þessara virðist þó skera úr um að ekki geti verið um sama skrifara að ræða.

Með sömu hendi og þessi léttiskriftarbréf er að öllum líkindum eitt bréf enn sem Ari lögmaður kemur við. Það er DRA Isl. nr. 17 [DI X, 536–540], skrifað á almennilegu Öxarárþingi 30. júní 1540. Bréfið er til konungs frá Jóni biskupi, Ara lögmanni og nefndarmönnum og lögréttumönnum norðan og vestan á Íslandi, þar sem fjallað er um konungsbréf 'sem nokkuð uppá hljóða umskipti kennimannlegs embættis og kristilegra siða' og síðan rakinn yfiringangur Claus fógeta van der Mervitz á Íslandi og konungur beðinn að 'setja ekki þenna Claws þar fyrir fóeta og eigi nokkurn þann mann sem ekki veit eða heldur landsins lög og ekki er af danskri tungu'. Skriftin á þessu bréfi er skartmeiri en á þeim fjórum bréfum sem um var talað hér

næst á undan, og stafsetning er ofurlítið dönskuskotin, en samkenni eru svo veruleg að skrifari er að öllum líkindum sá sami.

Segja má að í rauninni kunni Ari lögmaður allt eins að vera skrifari þessara fimm bréfa og þeirra þrettán sem áður var fjallað um, en þess er þó að gæta að ekkert þessara bréfa fjallar um persónuleg málefni Ara, andstætt því sem var um nokkur hinna þrettán. Ég tel því minni líkur á að Ari hafi skrifað þessi fimm bréf, en trúlegra að ókunnur biskupsritari hafi haldið þar á penna.

Nú eru ótalin níu þeirra bréfa sem Ari kemur við, og er skemmst frá því að segja að þau eru með a.m.k. sex mismunandi rithöndum, og í engu tilviki eru fleiri en tvö með sömu hendi. Sumar þessara handa verða fundnar á öðrum bréfum í kringum Jón biskup.

Hér verður farið fljótt yfir sögu, og aðeins vikið að tveimur þessara bréfa.

Annað þeirra, DRA Isl. nr. 28 [DI X, 627–28], er í Fornbréfasafni talið vera með hendi Ara, en það er sendibréf til Kristófers hirðstjóra Hvítfeldt þar sem Ari segist senda honum reikningsskap og lýsir því að hann vilji ‘ekki lengur vera lögmaður’. Undir bréfinu stendur nafn Ara með sömu hendi og bréfið sjálft, og án efa hefur það af þeirri ástæðu verið talið eiginhandarbréf, en eiginhandaundirskriftir í nútímaskilningi eru ekki farnar að tíðkast á þessum tíma, svo að af nafni undir bréfi verða engar ályktanir dregnar um ritara þess; það er innsigli sem gildir. Bréf Ara er ódagsett, en Jón Þorkelsson hefur í Fornbréfasafni ætlað það skrifað 27. júní 1541, sama dag og Ari ritar alþingi bréf um að hann hafi sótt um lausn frá lögmannsembætti til konungs, DRA Isl. nr. 24 [DI X, 626–27], en bréfið til alþingis er með allt annarri hendi en bréfið til Hvítfeldts, sem hins vegar er greinilega með sömu hendi og bréf Jóns Arasonar til Kristjáns konungs Friðrikssonar 30. júlí 1542, DRA Isl. nr. 27 [DI XI, 155–56], og undir því bréfi stendur ‘Jón með guðs þolinmæði biskup á Hólum í Íslandi’, og sýnir það hve lítið gagn er í undirskriftum bréfa á þessum tíma til ákvörðunar rithanda, en undirskriftir eru reyndar fátíðar þá. Þessi tvö bréf eru með nýtiskulegu handarlagi sem er að ryðja sér til rúms í kringum siðbreytinguna, og þau eru ólík öðrum bréfum sem Ari kemur við — nema einu.

Þetta eina bréf er eitt af jarðakaupabréfum Ara, AM Fasc. L,15 [DI XI, 266–67], gert í Möðrufelli 1543, og það er vafalítið skrifað af sama manni og bréf Ara til Hvítfeldts og bréf biskups til konungs.

Sama hönd er að öllum líkindum einnig á prestadómsbréfi frá Hólum 1551, AM Fasc. LII,2 [DI XII, 251–53], en þá voru þeir feðgar allir, svo að hvorugur þeirra hefur skrifað þessi bréf.

Niðurstaða þessarar könnunar á þeim bréfum sem Ari Jónsson kemur við er þá sú, að mestar líkur séu á að rithönd hans sé varðveitt á fimm þessara bréfa og einum átta bréfum að auki; þessi síðarnefndu bréf tengjast flest föður Ara en sum sveitungum hans, Eyfirðingum.

*

Þá er nú mál til komið að víkja að bókum Ara.

Að sjálfsögðu hefur lögmaðurinn átt lögbook, og það vill svo til að við vitum dálítið um slíka bók. Ari var langafi Brynjólfs biskups Sveinssonar, og Brynjólfur biskup fékk lögbook hans til eignar frá frænda sínum Magnúsi lögmanni Björnssyni; þeir voru systrasynir. Bókin var myndskreytt, skrifuð 1540, og Brynjólfur hafði á henni miklar mætur, lét binda hana veglega og skrifaði á hana að hún skyldi ekki ganga úr ættliðum afkomenda hans. Í samræmi við þessa fyrirætlun sína gaf Brynjólfur Halldóri syni sínum bókina 1662, þegar hann stóð á tvítugu, en Halldór varð skammlífur, og biskup eignaðist bókina aftur og gaf hana þá Sigríði Hákonardóttur, unnustu Halldórs. Síðar eignaðist sonur Sigríðar, Oddur lögmaður Sigurðsson, þessa lögbook, léði hana Árna Magnússyni, og hjá honum brann bókin 1728.³¹

Dálítið er til af uppskriftum úr þessari bók. Sumt af því er í AM 163 4to með hendi frá því um 1700, en meginhluti 163 er Jónsbókaruppskrift með hendi séra Jóns Erlendssonar, og á spássíur þeirrar uppskriftar hafa síðar verið skrifuð lesbrigði úr öðrum lögbookarhandritum, þ. á m. „Codex Arianus“, sem án efa er þessi glataða lögbook Ara lögmanns. Úr Codex Arianus eru einkum tilgreindar fyrirsagnir bálka og kapitula, en orðalag fyrirsagna handrita getur verið fjarska ólíkt; þetta kemur til af því að fyrirsagnir handrita með rauðu lettri hafa oftast verið settar eftir að ritun textans var lokið, og *rubricator*, hvort sem hann er sjálfur aðalskrifarinn eða annar maður, hefur ekki alltaf haft forrit fyrir sér við ritun fyrirsagna, heldur hefur hann sett þær eftir eigin brjósti í samræmi við efni kaflans og með tilliti til þess hve mikið rúm hafði verið ætlað fyrir fyrirsögn í hverjum stað — eða eftir öðru forriti sem þá hefur verið nærtækara.

³¹ Sbr. *Árni Magnússons levned og skrifter* II (København: Gyldendalske boghandel, 1930), 204–206.

Nú vill svo til að varðveitt er Jónsbókarhandrit þar sem fyrrsagnir eru náskyldar þessum fyrrsögnum úr Codex Arianus. Mesti munurinn liggur í því að sumar fyrrsagnir eru mislangar, en á því er sú skýring sem ég nefndi, þ.e.a.s. sú að rúm fyrir fyrrisögn hefur verið mismikið. Þetta handrit er AM 153 4to, sem er eitt af fallegustu lögbókarhandritum 16. aldar. Einkum eru upphafsstafir bálka skrautlegir og gylltir með miklu rós aflúri, ólíku lýsingum íslenskra handrita, og þetta flúr teygir sig út á spássíurnar.³² Fyrrsagnirnar í 153 eru með annarri hendi en sjálfur lagatextinn, og þær bera þess öll merki að vera skrifaðar með þeirri hendi sem ég eignaði Ara lögmanni hér á undan. Þær eru ólíkastar elstu bréfunum, en hafa einkenni sem koma fram í bréfunum 1531–46.

Lagatextinn sjálfur í 153 er hins vegar án efa með sömu hendi og tvö bréf sem Ari kemur við, skrifuð í Kalmanstungu í Borgarfirði 27. júní 1541, DRA Isl. nr. 23 og 24 (það síðarnefnda nú í Þjskjs. Ísl.) [DI X, 622–24 og 626–27], og með sömu hendi eru einnig a.m.k. fjögur og líklega fimm bréf önnur frá árunum 1526–46, sem öll snerta Jón biskup Arason og hans fólk.³³ Af 153 má ráða að sá skrifari sem þarna hefur haldið á penna hefur verið samverkamaður Ara og líklega ritað lögbókina undir umsjón hans.

Með hendi þessa samverkamanns Ara eru einnig Perg 4to nr. 24 í Konungsbókhöfðinu í Stokkhólmi, Alexanders saga og Rómverja sögur, báðar óheilar, og AM 238 III fol., tvö blöð úr sögu heilagrar Önnu. Fyrrsagnir í Stokkhólms-handritinu virðast vera með sömu hendi og meginmál, en á Önnu sögu brotunum eru fyrrsagnir svo daufar að þar verður ekki úr því skorið hvort svo sé.³⁴

Árni Magnússon fékk 153 frá bókasafnanum Frederik Rostgaard,

³² Sjá Halldór Hermannsson, *Illuminated Manuscripts of the Jónsbók*, Islandica 28 (Ithaca: Cornell University Press, 1940), 15–16.

³³ Í samtali okkar á útmánuðum 2006 nefndi Stefán eftirtalin bréf í þessu sambandi: AM Fasc. XLVII, 3 (1526 – DI IX, 351–52); AM Fasc. LXVII, 8 (1542 – DI XI, 156–57), AM Fasc. L, 14 (1543 – DI XI, 252–53) og AM Fasc. LI, 4 (1546 – DI XI, 507). Hann hafði þó fyrirvara á um það hvort LXVII, 8 væri með sömu hendi og lögbókin. – *SÓ*.

³⁴ Þorbjörg Helgadóttir hefur sýnt fram á að brotið AM 598 IIIa 4to sé úr sömu bók og Perg 4to nr. 24 (Rómverja sögur, útg. Þorbjörg Helgadóttir (Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar, in spe)). Stefán taldi að sömu skrifarahönd væri að finna á AM 584 4to sem geymir Hektors sögu og á hluta rímnabókarinnar AM 603 4to. Um rímnahandritið tók Stefán fram að það væri rangt sem Björn Karel Þórólfsson hélt fram, að það væri með einni hendi (sjá *Rímur fyrir 1600*, Safn Fræðafélagsins IX (Kaupmannahöfn: S. L. Møller, 1904), 4). Á aftasta hluta bókarinnar (að síðasta blaðinu undanskildu) væri rithönd sem gæti verið hönd 24–skrifarans. – *SÓ*.

sem hafði keypt hana í Hollandi á uppboði eftir lærdómsmanninn Jacob Golius (1596–1667), sem var prófessor í arabísku og stærðfræði í Leiden, og Jón Helgason hefur getið þess til að Gísli Magnússon (Vísi Gísli, síðar sýslumaður) hafi látið Golius hafa handritið, en Gísli var nemandi hjá Golius á árunum 1642–46.³⁵ Gísli var sonur Magnúsar lögmanns Björnssonar, þess sem lét Brynjólf biskup hafa Codex Arianus, en Magnús var dóttursonur Staðarhóls-Páls og Helgu dóttur Ara lögmanns.

Jón biskup kom til stóls 1525 og árið eftir voru gerðar eignaskrár Hóladómkirkju og klaustra og beneficia í biskupsdæminu. Þessar skrár eru elsti hluti skinnbókar sem varðveitt er á Þjóðskjalasafni (Bps. B II,5) og venjulega er nefnd Sigurðarregistur. Samkvæmt ummælum Jóns Þorkelssonar við útgáfu þessa elstu hluta Sigurðarregisturs er það „allt frá grundvelli ritað með hendi síra Sigurðar Jónssonar á Grenjaðarstað (d. 1595)“,³⁶ en Jón Helgason komst að þeirri niðurstöðu að Sigurðarregistur væri með sex mismunandi höndum, en auk þess væru þar meðal smá-klausna þrjár línur með hendi séra Sigurðar. Fyrstu höndina, þ.e.a.s. á skránum frá 1525, taldi Jón með vissu vera jafnframt á AM Fasc. XLVII,20 og líklega einnig á AM Fasc. XLVII,11, og LXXIII,26.³⁷ Öll þessi bréf eru skrifuð á Hólum á árunum 1528–29, og öll eru þau í hópi þeirra 6 bréfa frá þessum tveimur árum, sem hér voru eignuð Ara Jónssyni.

Samkvæmt formála eignaskráanna hafa þær verið færðar inn í bókina eftir að skoðunarferðum Jóns um biskupsdæmið allt lauk 1526. Þá hefur Ari sonur hans a.m.k. verið um það bil 18 vetra, en skiptar skoðanir hafa verið um aldur hans og annarra barna biskups. Hann kynni að hafa verið nokkrum árum eldri, og auk þess er ekki víst að skrárnar hafi verið skrifaðar í bókina þegar haustið 1526.

Ætla mætti að biskupssonur hefði skrifað eitthvert guðsorð. Svo reynist einnig vera, a.m.k. ef honum hefur verið eignuð rétt rithönd.

AM 433 c 12mo hefur að geyma Margrétar sögu, bænir og ritningargreinar og Maríugrát. Ritningargreinarnar eru á latínu, allar úr Lúk-

³⁵ *Njáls saga. The Arna–Magnæan manuscript 468, 4to (Reykjabók)*, útg. Jón Helgason, Manuscripta Islandica 6 (Copenhagen: Munksgaard, 1962), xvi, nmgr. 9.

³⁶ *Íslenskt fornbréfasafn*, 293.

³⁷ Jón Helgason, „Nokkur íslensk handrit frá 16. öld“, 153–56.

asarguðspjalli, um boðun Maríu, fund hennar og Elísabetar, fæðingu Jóhannesar og fæðingu Jesú.

Páll Eggert hefur það úr Biskupasögum séra Jóns Halldórssonar, að því er virðist, að Ari hafi verið „vel latínulærður“.³⁸ Það er ég ekki, en ég hef borið þessar ritningargreinar í Margrétar sögu handritinu saman við Vulgata-texta, og það skeikar varla staf hjá Ara.

Bænirnar í 433 c eru bænir fyrir jóðsjúkum konum, enda hefur handritið allt verið ætlað þeim til hjálpar. Það er í mjög litlu broti eins og flest Margrétar sögu handrit, 9 x 7,3 sm, og 56 blöð. Rithöndin er sviplík frá upphafi til enda, líkust skriftinni á bréfum Ara 1535–44.

Árni Magnússon fékk 433 c frá Páli lögmanni Vídalín, en hann frá séra Guðmundi Bjarnasyni prests að Vesturhópshólum Þorsteinssonar. Móðir séra Bjarna hét Margrét og var Bjarnadóttir frá Skriðu í Hörgárdal. Nafnið ‘mar griet biarnadotter’ stendur með 17. aldar hendi á öftustu blaðsíðu handritsins, og er ekki ósennilegt að það sé sama Margrétin. Móðir Margrétar var Halldóra dóttir séra Björns Jónssonar, bróður Ara, og Steinunnar Jónsdóttur frá Svalbarði í Eyjafirði, þannig að freistandi er að ætla að Ari lögmaður hafi skrifað þetta Margrétar sögu handrit fyrir mágkonu sína. Þau Steinunn og séra Björn voru að sjálfsögðu ekki gift, en þau gerðu með sér kaupmála 1533 og eignuðust a.m.k. sjö börn, svo að ekki hefur verið vanþörf á Margrétar sögu handriti á heimili þeirra.

Af öðru handriti guðrækilegs efnis eru aðeins varðveitt tvö blöð, AM 720 a V 4to. Þau eru úr helgikvæðahandriti, og hefur þetta kvæðisbrot sem varðveitt er verið nefnt Píslarvísur eða Píslardrápa. Brotið hefst í þíningarsögunni, en síðan er haldið áfram um upprisu, uppstigningu og efsta dóm, og síðustu varðveittu erindin eru eins konar skriftarmál, þar sem skrifaðar eru dauðasyndir. Þar í eru þessi erindi:

Lostagirndina lifandi næsta
ljótlega hefi eg guði í móti
framið og gjört af fölsku hjarta
í fæði ofneyslu matar og klæða.

³⁸ Páll Eggert Ólason, *Menn og menntir* I, 100.

Ofdrykkjan mig einatt blekkti,
illa kunni eg henni að stilla.
Svefn og leti mig sótti jafnan,
synda þungi og slíkar myndir.

Þetta kvæði er ekki varðveitt annars staðar.

720 a V er að skriftarlagi líkast transskriftarbréfinu frá 1544 (A5), sem sent var konungi, en kvæðablöðin eru þó ekki eins ofhlaðin óparfa-lykkjum og bréfið er.

Um feril þessara blaða er ekkert kunnugt.

Var þá Ari lögmaður eingöngu upp á lögfræði, kirkjustjórn og guðsorð í bókagerð sinni? Ekki öldungis.

AM 548 4to hefur að geyma Vilhjálms sögu sjóðs, en hún ber þess merki að vera ekki skrifuð í einni striklotu. Mestur hluti bókarinnar er áþekkastur 'bréfum Ara' frá 1535–43, en þegar komið er aftur á 29. blað er skriftin farin að bera ögn meiri keim af transskriftarbréfinu 1544 (A5). Þegar þarna er komið sögu hefur skrifarinn verið orðinn skinnlítill, því að 30. blað (sem er aftara blað í næstinnsta tvinni í næstsíðasta kveri) er ekki nema helmingur að breidd miðað við önnur blöð. Neðst á 29. blaði er skrifarinn orðinn ögn mæddur og skrifar neðst á spássú: 'mikit er enn epter oskrifat af sogvnné', og framan á blaðgeirann nr. 30 skrifar hann á spássú: 'Anno domini ad xl iij \ hier verdr nv at bijda.' En skinn hefur fengist, þó að síðustu blöðin séu ekki öll alveg jafnstór, og stundir til skrifta hafa orðið einhverjar. Frá og með 31. blaði ber skriftin öll einkenni bréfsins frá 1544, en skriftirnar detta niður á 39. blaði, efst á síðu — í miðri setningu. Hér hefur skrifarinn orðið að víkja frá verki sínu af mikilli skyndingu og ekki sest við það aftur.

Síðar á 16. öld hefur verið skrifað á spássú bókarinnar (f. 9r): 'nv fellvr at i biarneyar vog og rennur snart saman ii svndinv'. Hér er komið vestur á Breiðafjörð. Staðarhólskirkja í Saurbæ átti Bjarneyjar, og við getum hugsað okkur að Helga húsfreyja Aradóttir á Staðarhóli hafi haft Vilhjálms sögu föður síns til dæggradvalar úti í eyjum. Ekki hefur hún þó verið ánægð með að niðurlag sögunnar vantaði, en úr því hefur verið bætt. Það er á rúmu blaði í bókinni — með hendi mágs Helgu Aradóttur, Magnúsar prúða Jónssonar, bróður Staðarhóls-Páls.

Fljótlega hefur þó bókin gengið úrættis, en minningin um uppruna

hennar hefur þó lifað fyrir vestan. Á hana hefur verið skrifað um 1600: 'halldor Bonde j garps dal liedi mier bok þessa oc er nordlendsk' (39 r).

*

Ég skal nú láta þessu bókaspjalli lokið. Eins og einatt vill verða í hugvísindum, þá hefur ekki verið komist að einhlítum niðurstöðum. Það er aldrei að vita hvenær maður hjálpar erroribus á gang. Reynt hefur verið að vega líkur, og úr því að flest hefur borið að sama brunni, samanburður rithanda og staksteinar á ferli handrita, þykir mér að hafa meg þá fyrir satt að þær bækur sem hér hafa verið gerðar að umtalsefni séu skrifaðar í námunda við Ara lögmann Jónsson — og líklega af honum sjálfum.

Að allra síðustu tvær spássíugreinar:

Þegar Ari — segjum við — ungur maður skrifar registur yfir skrárnar um þær miklu kirkjueignir sem faðir hans hafði þá fengið völd yfir, skrifar hann efst á spássíu: 'bo[nu]m principium habet bonum finem'. Þegar hann síðar, á fertugsaldri eða um fertugt, grípur í að skrifa Vilhjálmis sögu sjóðs mitt í átökum siðbreytingarinnar, skrifar hann neðst á spássíu (f. 21r): 'vollt er verolldin'.

RITASKRÁ

Alfræði íslenzk I. Útg. Kristian Kålund. STUAGNL 37. København: S. L. Møllers Bogtrykkeri, 1908.

Alfræði íslenzk III. Útg. Kristian Kålund. STUAGNL 45. København: S. L. Møllers Bogtrykkeri, 1917–18.

Árni Magnússons levned og skrifter II. København: Gyldendalske boghandel, 1930.

Björn Karel Þórólfsson. *Rímur fyrir 1600*. Safn Fræðafélagsins 10. Kaupmannahöfn: S. L. Møller, 1904.

DI = *Íslenzkt fornbréfasafn*. Kaupmannahöfn/Reykjavík: Hið íslenzka bókmenntafélag, 1857–.

Finnboga saga hins ramma. Útg. Hugo Gering. Halle: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses, 1879.

Flateyjarbok. Útg. Guðbrandur Vigfússóvn og C.R. Unger. Christiania: P.T. Mallings forlagsboghandel, 1860.

Guðbrandur Jónsson. *Herra Jón Arason*. Reykjavík: Hlaðbúð, 1950.

Guðvarður Már Gunnlaugsson. *Sýnisbók íslenskrar skriftar*. 2. útgáfa. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, 2007.

Halldór Hermannsson. *Illuminated Manuscripts of the Jónsbók*. Islandica 28. Ithaca: Cornell University Press, 1940.